

تقریب در اندیشه سنت و دانشمندان اسلامی

یعقوب ایتوندی^۱

چکیده

در ابتدای اسلام باب تعقل و اجتهاد در جلوی اهل فکر و نظر باز بوده و اختلاف در عقیده و استنباط موجب دشمنی نمی‌شد ولی بعداً بخاطر تعصباتی که پیروان آن مذاهب به فقهایشان داشتند، سبب پیدایش مذاهب مختلفی شد، که همین تعصب سبب می‌شد آن گروه فقط خود را حق بدانند و دیگران را باطل. در ادامه اسلام، دست‌های استعماری این‌گونه اختلافات را بهترین مورد برای ایجاد زمینه آقایی خود می‌دیدند و همین سبب شد که آنها به این اختلافات دامن بزنند. در نهایت می‌توان گفت این اختلافات در حقیقت مربوط به اصول دین نبوده و همین سبب شده تا افرادی از قبیل سید جمال الدین اسدآبادی برای اینکه بین همه مسلمانان جهان اختلاف وجود نداشته باشد، اقداماتی در راستای وحدت و تقریب بین مذاهب اسلامی انجام بدهند، که در این نوشتار ابتدا گزارشی از وحدت در دیدگاه سنت ذکر می‌شود و در ادامه وارد بحث اصلی در مورد عملکرد بعضی از افرادی که در این راه سعی و کوشش نموده‌اند می‌باشد. روش جمع‌آوری این مطالب بر اساس تحقیق کتابخانه‌ای است که سعی در ارائه گزارشی مختصر و مفید از افراد تقریب‌گرا و وحدت‌گرا که در راستای تقریب و وحدت بین مسلمین تلاش نموده‌اند می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: وحدت، مذاهب اسلامی، تقریب، اندیشمندان.

۱. دانش پژوه سطح سه، رشته شیعه‌شناسی موسسه تخصصی آموزش عالی امام رضا (ع)، قم.
salamm334@gmail.com

مقدمه

تقریبی که ما در پی آنیم و بر آن پا فشاری می‌کنیم بر خاسته از مصلحت‌های گذرا نیست بلکه ناشی از حقایق و ضرورت‌های عقلی و شرعی است که وظیفه همیشگی همه مسلمانان است. در همین راستا افرادی برای این هدف تلاش و سعی کردند تا تقریب و وحدت بین مذاهب اسلامی را ایجاد کنند. از این رو در این نوشتار سعی شده که تحقیقی از افراد مهمی که در این راه تلاش و اقداماتی تاثیرگذار انجام داده‌اند مورد بررسی قرار بگیرند.

یکی از زیر ساختارهای تقریب که در رویه این افراد دیده شده، باور داشتن به مفهوم و واقعیت «امت واحده» بوده، که سبب به رسمیت شمردن سایر مذاهب شناخته شده اسلام است. سوالی که در اینجا می‌توان در ذهن مخاطب به وجود بیاید این است که اهداف این گونه افراد در تلاش برای ایجاد وحدت چه چیزی بوده و این تلاش‌ها چه ثمراتی در پی داشته است، که این سوالات را می‌توان با خواندن و مرور کارهای تقریبی و وحدتی این افراد به دست آورد.

هدفی که این نوشتار در پی آن بوده این است که از افراد وحدت‌گرا و تقریبی شناخت پیدا کرده و کارهای مهمشان را در بحث تقریب پیگیری نموده و آن را به صورت اختصار در این نوشتار ذکر کرده باشد، به امید اینکه این گونه نوشتارها کار مختصری در نحوه شناخت راه‌های تقریب پیشگامان تقریب شده باشد.

مفهوم شناسی

از نظر لغوی تقریب «قرب، تقریباً» به معنای نزدیک کردن آمده است.^۱ اما تقریب در اصطلاح چنین تعریف شده است: نزدیک شدن پیروان مذاهب اسلامی

۱. ابن منظور، لسان العرب، بی تا.

با هدف تعارف و شناخت یکدیگر به منظور دست‌یابی به تآلف و اخوت دینی بر اساس اصول مسلم و مشترکات اسلامی.^۱

وحدت اسلامی: همکاری و تعاون پیروان مذاهب اسلامی بر اساس اصول مسلم و مشترک اسلامی و اتخاذ موضع واحد برای تحقق اهداف و مصالح عالیّه امت اسلامی و موضع‌گیری واحد در برابر دشمنان اسلام و احترام به التزام قلبی و عملی هر یک از مسلمانان به مذهب خود.

مذاهب اسلامی: مقصود از آن، آن دسته از مکاتب فقهی معروف اسلامی هستند که دارای نظام اجتهادی منسجم و مستند به کتاب و سنت می‌باشند.^۲

تعریف دیگری از تقریب را آقای محمدتقی فخلعی ارائه داده‌اند به این بیان که: مقصود از تقریب، تعامل علمی و عملی مذاهب اسلامی بر مبنای مشترکات و احترام متقابل است که با احساس اخوت و تسامحی معقول و شیوه‌ای عالمانه، برکنار از احساس نفرت و عاری از تعصبات غیر منطقی و به دور از روشی عوامانه حاصل می‌شود؛ به تعبیر دقیق‌تر، تقریب مذاهب اسلامی، به معنای ترویج فرهنگ گفتگوی صحیح و سازنده بر اساس اصول و مبانی مشترک با هدف درک یکدیگر و دستیابی به رشد علمی و مذهبی است.^۳

وحدت در دایره اسلام

جایگاه وحدت را از دو نگاه می‌توان بررسی نمود، ابتداء در قرآن کریم و بعد در سنت.

۱. تسخیری، وحدت اسلامی و تقریب مذاهب، حکومت اسلامی، ص ۲۲.

۲. تعدد مذاهب ...، ص ۶۶؛ مذاهب به رسمیت شناخته شده توسط این مجمع عبارت‌اند از: مذهب حنفی، شافعی، مالکی و حنبلی از اهل سنت و مذهب اثنی عشری و زیدی از شیعه؛ و مذهب اباضی.

۳. فخلعی، آشنایی با تقریب مذاهب اسلامی، ص ۲۲.

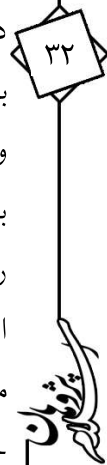
کتاب الله

با نگاهی اجمالی به آیات الهی در قرآن کریم می‌توان مدعی شد که در آموزه‌های هیچ مکتب و دینی مانند اسلام تا این اندازه بر وحدت، همدلی و راه‌های به دست آمدن آن، و نیز پرهیز از اختلاف و تفرقه و پیامدهای زشت آن تأکید نشده است. همینطور در عرصه اندیشه و تفکر، اسلام اختلاف دیدگاه‌ها را مذموم نمی‌داند بلکه آن را امری طبیعی به شمار می‌آورد، تا جایی که خداوند متعال در سوره انبیاء از اختلاف فکری بین پیامبران سخن به میان آورده است: «و داوود و سلیمان را (به خاطر بیاور) هنگامی که درباره کشتزاری که گوسفندان بی‌شبان قوم، شبانگاه در آن چریده (و آن را تباه کرده) بودند، داوری می‌کردند؛ و ما بر حکم آنان شاهد بودیم * ما (حکم واقعی) آن را به سلیمان فهمانیدیم؛ و به هر یک از آنان (شایستگی) داوری، و علم فراوانی دادیم؛ و کوه‌ها و پرندگان را با داوود مسخر ساختیم، که (همراه او) تسبیح (خدا) می‌گفتند؛ و ما این کار را انجام دادیم».^۱ در این آیه همانطور که در تفسیر المیزان آمده، از سیاق آیه استفاده می‌شود که درباره یک واقعه‌ای بوده که میان دو نفر رخ داده و به شکایت نزد حضرت داوود و حضرت سلیمان آمده‌اند. در اینجا از کلمه (إذ یحکمان) مراد مطابقی کلمه استفاده نمی‌شود بلکه معنایش این است که به سبب اختلاف فکری که حضرت داوود و حضرت سلیمان در مورد آن واقعه داشتند، ایشان درباره آن پیشامد با هم مشورت می‌کردند و یا مناظره و بحث می‌کردند.^۲

لذا می‌توان گفت برای اختلاف فکری یک حد و حدودی باید قرار داد تا منجر به زیاده روی و در نهایت تفکیر افکار نشود. از جمله آن حد و حدود این است که این افکار مبتنی بر دلیل و برهان باشد و همینطور ابتدا در مورد عناصر مشترک بین طرفین گفتگو شود. تأکید و سفارش‌های قرآن بر وحدت ایمانی و

۱. انبیاء، ۷۸ و ۷۹.

۲. ر.ک: ترجمه المیزان، ج ۱۴، ص ۴۳۹.

اجتماعی مسلمانان را می‌توان در تعبیری همچون «و اعتصموا»^۱، «اصلحوا ذات بینکم»^۲، «تعاونوا»^۳، «السلم»^۴، «اصلاح»^۵، «امه واحده»^۶، «حزب الله»^۷ و امثال آن مشاهده نمود.

سنت

جایگاه وحدت در سنت را ابتداء باید از دیدگاه شخص اول آن یعنی رسول خدا ﷺ بیان نمود و بعد از دیدگاه ائمه اطهار علیهم‌السلام بررسی نمود.

پیامبر ﷺ و وحدت اسلامی

با مطالعه‌ای در تعالیم اعتقادی و رفتاری پیامبر اسلام در می‌یابیم که تأسیس امت اسلامی بر مبنای وحدت مبانی، رفتارها و اهداف مؤمنان، همراه با نگاهی رحمت آمیز به غیر مؤمنان، ثمره مجموعه تعالیم و سیره عملی آن حضرت بوده است. اقدامات آن حضرت را می‌توان در دو بخش سیره نقلی و سیره عملی بررسی نمود.

سیره نقلی

پیامبر یکپارچگی مسلمانان را موجب خیر و رحمت، و پراکندگی آنها را عامل هلاکت و عذاب دانسته است و می‌فرماید: «اختلاف نکنید، آنان که قبل از شما بودند اختلاف کردند و هلاک شدند»^۸. «جماعت «وحدت»، مایه رحمت و تفرقه موجب عذاب است»^۹. از نگاه آن حضرت، نه تنها در جماعت خیر است

۱. آل عمران، ۱۰۳.

۲. انفال، ۱.

۳. مائده، ۲.

۴. بقره، ۲۰۸. و همینطور در سوره نساء آیه ۹۰ و ۹۱.

۵. اعراف، ۸۵.

۶. بقره، ۲۱۳.

۷. مائده، ۵۶.

۸. متقی هندی، کنز العمال، حدیث ۸۹۴.

۹. پاینده، نهج الفصاحه، حدیث ۱۳۲۳.

بلکه هر چه جماعت و همبستگی بالاتر رود خیر آن بیشتر است. همینطور می‌توان به ترغیب پیوسته آن حضرت به نماز جماعت و حضور در مساجد نیز اشاره کرد که صدها روایت در این مورد گزارش شده است.^۱

همینطور قرآن مجید، پیامبر اسلام را محور همبستگی و یک دلی مسلمانان معرفی کرده، و اطاعت و عصیان از دستورهای آن حضرت را همسان با اطاعت و یا عصیان الهی دانسته است.^۲

سیره عملی

جهت‌گیری کلی پیامبر اسلام در دوران رسالت، تأسیس جامعه‌ای توحیدی بر مبنای ارزش‌های متعالی همچون ایمان، رهبری واحد الهی، تقوا و همبستگی و اخوت دینی بود. مواردی از عملکرد آن حضرت در این باره، در دوران اقامتشان در مکه نیز به چشم می‌خورد اما موارد برجسته آن را بایستی مربوط به دوران تشکیل اولین حکومت اسلامی در مدینه دانست که در آن، زمینه‌های داخلی و خارجی بیشتری برای ایجاد اختلاف فراهم بود.

از جمله اقداماتی که در سیره عملی پیامبر ﷺ می‌توان به آن اشاره کرد: ۱. تأسیس مسجد و تأکید بر اجتماع مؤمنان در نمازهای جمعه و جماعت. ۲. ایجاد وحدت ملی و همبستگی و پیمان نامه عمومی میان مردم.^۳ ۳. تعیین پیامبر ﷺ به عنوان مرجع قانونی حل اختلاف.^۴ ۴. ایجاد پیوند اخوت ایمانی میان افراد و گروه‌های مسلمانان.^۵

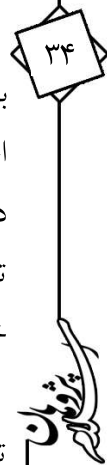
۱. ر.ک: کنز العمال، ج ۷، ۵۸۵-۵۵۲.

۲. ر.ک: آل عمران، ۱۵۹؛ مائده، ۹۲؛ انفال، ۲۰ و ۲۴.

۳. مانند پیمان آن حضرت با یهودیان مدینه، صلح حدیبیه، پیمان نامه با مسیحیان نجران.

۴. ر.ک: شیخ عبدالحی کتابی، نظام الحکومه النبویه المسمی الترتیب الاداریه، ج ۱، ص ۲۴۰ و ۲۴۷.

۵. برای اطلاع بیشتر ر.ک: جعفریان، مجموعه مقالات پژوهشی در سیره نبوی، ص ۲۸۴ به بعد.

وحدت طلبی در سیره ائمه علیهم السلام

تأکید ائمه در باب ضرورت و اهمیت وحدت اسلامی که در قالب‌های مختلف توصیف و تبیین و آثار دنیوی و اخروی وحدت، زیان‌های تفرقه و عوامل و زمینه‌های ایجاد اتحاد و برادری گزارش شده بسیار است. از جمله اقدامات مشترک بین امامان علیهم السلام:

۱. برخورد و مناظره با صاحبان ادیان و اندیشه‌های غیر اسلامی: حجم قابل توجهی از مناظرات ائمه، در مقابله فکری با این دسته گزارش شده است.^۱ از آنجا که مواجهه با این گروه‌ها از موضوع وحدت خارج است ولی از آن نظر مهم است که امامان شیعه در اصل مبارزه و مخالفت با ظهور و رواج چنین اندیشه‌هایی با دیگر گروه‌های اسلامی و حتی حاکمان وقت، هم داستان بودند.
۲. خلفا و حاکمان سیاسی: سیره اهل بیت درباره خلفای سه گانه نخست، در راستای تحکیم وحدت اسلامی و رعایت ملاحظات عاطفی دیگر مسلمانان بود.

نخستین سنگ بنای اختلاف بعد از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله در بحث جانشینی آن حضرت آغاز شد، که این خود نقطه آغازین اختلاف و دسته‌بندی‌های سیاسی امت اسلامی و تفکیک بعدی آنان به دو گروه بزرگ شیعه و سنی شد. تقارن خلافت خلیفه نخست با طغیان و ارتداد قبایل از یک طرف، و تهدیدات خارجی از طرف دیگر، به همراه فرصت طلبی منافقان و یهودیان مشکلات کمی نبود. در چنین شرایطی، امام علی علیه السلام بنا بر تصریح خودشان به منظور سلامت ایمان اسلامی و وحدت امت هرگونه ملاحظه شخصی را کنار گذاشتند. از این باب، آن حضرت در مورد ضرورت وحدت فرمودند: «این نکته را بدان که هیچ کس از من بر اتحاد و همبستگی امت محمد صلی الله علیه و آله حریص‌تر نیست، که بدان صواب

۱. ر.ک: شیخ مفید، ارشاد، ج ۱، ص ۲۰۱؛ کلینی، کافی، ج ۸، ص ۳۴۹، ص ۲۰۱؛ طبرسی، احتجاج، ج ۲، ص ۲۱۲-۲۴۸.

می‌جویم و فرجام نیک می‌طلبیم»^۱. همینطور آن حضرت در مورد عدم تفرقه می‌فرماید: «و همواره همراه بزرگ‌ترین جمعیت‌ها باشید که دست خدا با جمعیت است. از پراکندگی بپرهیزید که انسان تک رو بهره‌شیطان است چنانکه گوسفند رمنده و تک رو طعمه‌گرگ خواهد بود»^۲.

۳. مذاهب کلامی و فقهی: این دسته از مخالفان مذهبی که در قالب دسته‌های مختلف و احیاناً متضاد کلامی و فقهی ظاهر شده بودند، از همه بیشتر مورد توجه و دغدغه وحدت‌خواهی اهل بیت بودند. با این حال، آنچه از مجموعه برخوردهای اخلاقی، اجتماعی و کلامی و معرفت‌شناسانه اهل بیت با این گروه‌ها به دست می‌آید این است که تقابل آن بزرگان با هدف امر به معروف و نهی از منکر به شیوه جذب و هدایت‌گری و بر پایه عنصر وحدت‌طلبی استوار بود.

روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: «در محضر آن حضرت، سخن از گروهی به میان آمد، راوی عرض کرد: ما از آن‌ها بیزار هستیم، چون آنان بر عقیده ما نیستند. امام فرمود: آن‌ها ما را دوست دارند، ولی رأیشان مثل رأی شما نیست، آیا از آن‌ها بیزاری می‌جوئید؟ راوی گفت: آری. امام فرمود: ما هم چیزهایی می‌دانیم که شما نمی‌دانید، پس سزاوار است که ما هم از شما بیزاری بجوئیم. تا جایی که فرمود: شما آن‌ها را دوست بدارید و از آن‌ها بیزار نباشید، برخی از مسلمانان، یک سهم از ایمان دارند، برخی دو سهم و...، پس سزاوار نیست که باورهای صاحب دو سهم، بر صاحب یک سهم تحمیل گردد»^۳. این روایات و روایات مشابه آن را می‌توان دستوری عمومی به حفظ وحدت اجتماعی و پرهیز از کشمکش و نزاع میان مسلمانان دانست.

۱. نهج البلاغه، نامه ۷۸.

۲. همان، خطبه ۱۲۷.

۳. عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۶، ص ۱۶۰.

حرکات راهبردی اندیشمندان اسلامی در تقریب

آنچه که در دهه‌های اخیر نام «تقریب مذاهب» بر آن گذاشته شده است، ریشه در کهن‌ترین دوران‌های اسلامی دارد. این حرکت اصالت و سرّ زندگی خود را مدیون اصول عمیق شریعت اسلام است. این حرکت در دوره‌های اخیر به راهبردی تأثیرگذار بدل شده است. دانشمندان مسلمان و بالأخص اندیشمندان امامی در اواخر دههٔ چهل قرن گذشته میلادی، سنگ‌بنای این حرکت مبارک را بنیان نهادند که در این نوشتار به حرکات راهبردی اندیشمندان مسلمان در مورد تقریب، به مواردی اشاره می‌شود.

۳۷

وحدت اسلامی در اندیشه سید جمال الدین اسدآبادی: ایشان به دنبال اشاعه تفکرات آزادی خواهانه‌اش برای بیداری جوامع اسلامی، انجمنی به نام «مخفل الوطن» تأسیس کردند. سپس در هند «انجمن عروه الوثقی» را برای بیداری مردم هند ایجاد کردند. بعد به پاریس رفت و در آنجا به همراه شاگردش محمد عبده، مجله عروه الوثقی را منتشر کرد. انتشار عروه الوثقی را باید از اقدامات عملی و از سری کارهای فرهنگی سید برای ایجاد وحدت اسلامی دانست. پایبندی او نسبت به این آرمان سبب شد که مجله العروه الوثقی را منتشر سازد که از نام مجله و مقالاتش، علاقه سید به وحدت اسلامی را می‌توان یافت. در مورد انتشار روزنامه «العروه الوثقی» سید جمال، اینطور می‌توان گفت که این کار از فعالیت‌های عمده سید جمال در پاریس بود و مدیریت آن را خود او بر عهده داشت و معاون اول آن نیز شیخ محمد عبده بود.^۱ همچنین سید جمال برای حل مشکلات مسلمانان و نجات کشورهای اسلامی از سلطه استعمار، کنگره‌ای را در مکه، مرکب از علما و نمایندگان کشورهای اسلامی پیشنهاد داد. او استعمار را از مهم‌ترین سد اتحاد جهان اسلام می‌دانست.^۲

۱. طباطبائی، نقش سید جمال الدین اسدآبادی در بیداری مشرق زمین، ص ۹۹.

۲. رئیس کرمی، سید جمال الدین اسدآبادی، همبستگی جهان اسلام، ص ۱۲۶.

استاد مطهری درباره وحدت طلبی سید و اندیشه مبارزاتی او چنین می‌نویسد: «ظاهراً ندای اتحاد اسلام را در برابر غرب اولین بار سید جمال بلند کرده. منظور از اتحاد اسلام، اتحاد مذهبی که امر غیر عملی است نبود. منظور اتحاد جبهه‌ای و سیاسی بود یعنی تشکیل صف واحد در مقابل دشمن غارتگر»^۱.

عوامل وحدت از دیدگاه اسدآبادی

۱. تمسک به قرآن. ایشان می‌گویند: «من آرزو دارم که سلطان همه مسلمانان قرآن باشد و مرکز وحدت آنان ایمان»^۲. ۲. همبستگی و ارتباط عالمان دینی. ایشان در بیان رابطه ضروری میان وحدت سیادت معتقد است: «هرگاه امتی را دیدی که افرادش به وحدت و یگانگی تمایل دارند به آن امت مژده بده که خداوند در جهان آفرینش برای آن امت آقایی و برتری بر سایر ملت‌ها مقدر کرده است»^۳. ۳. سازمان‌دهی درجات علمی و وظایف عالمان^۴. ۴. ایجاد مرکزیت دینی و گفتمانی^۵. ۵. شناسایی عوامل تفرقه. ایشان از اختلاف و تفرقه مسلمانان و حکام آن‌ها بسیار نالان بود و در کلام دردمندانه و حاکی از تاسف عمیق خود، بیان داشتند^۶.

مقام معظم رهبری آیت الله العظمی خامنه‌ای (حفظه الله) در مورد ایشان فرمودند: «سید جمال کسی بود که برای اولین بار بازگشت به اسلام را مطرح کرد. کسی بود که مسأله حاکمیت را و خیزش و بعثت جدید اسلام را اولین بار در فضای عالم به وجود آورد ... او مطرح کننده، به وجود آورنده و آغازگر

۱. مطهری، مجموعه آثار، ص ۳۹.

۲. موثقی، استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، ص ۳۲۶، به نقل از نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت پروفیسور حامد الگار، ص ۲۷۴.

۳. اسدآبادی، العروه الوثقی، ص ۱۸۹.

۴. رئیس کرمی، سید جمال الدین اسدآبادی، همبستگی جهان اسلام، ص ۲۳۴.

۵. همان.

۶. مدرسی چهاردهی، سید جمال الدین و اندیشه‌های او، ص ۳؛ خسروشاهی، نامه‌ها و اسناد سیاسی سید جمال الدین اسدآبادی، ص ۷۰-۷۱.

بازگشت به حاکمیت اسلام و نظام اسلام است. این را نمی‌شود دست‌کم گرفت و سید جمال را نمی‌شود با کس دیگری مقایسه کرد...»^۱

- وحدت اسلامی در اندیشه شیخ محمد عبده: سید جمال اسدآبادی در مصر توانست پاره‌ای از فارغ التحصیلان الازهر و یا مجامع علمی جدید مصر را جذب کند. به عنوان نمونه، محمد عبده که در الازهر مشغول به تحصیل بود، جذب اندیشه‌های سید شد. شیخ محمد عبده در نزد اهل سنت، به خصوص در میان اعراب پس از سید جمال، دومین مصلح شناخته می‌شود. او یکی از شخصیت‌هایی است که نه تنها در مصر منشأ نهضت‌های اصلاحی بود، بلکه تاثیر افکار و آثار او همه جهان اسلام، به ویژه مغرب، الجزایر، تونس، سوریه، لبنان، شبه قاره هند، عرق و ایران را فرا گرفت.

عبده تا زمانی که سید در مصر می‌زیست، چونان سایه‌ای افکار او را پی می‌گرفت و اعلان می‌داشت اما پس از تبعید سید، او خط اصلاح طلبانه‌ای را تعقیب می‌کرد و گرایش انقلابی را به مماشات و رعایت تمامی جوانب فرا می‌خواند. عبده پس از دریافت پیامی از طرف استاد خود یعنی سید جمال اسدآبادی، به لندن سفر کرد و در پاریس، در کنار سید به نشر «عروه الوثقی» پرداخت. مقالات عروه الوثقی، جانمایه آتشین کلام سید را دارد و عبده، همگام و همپای سید، سیر می‌کند.^۲

عبده عقیده داشت مذاهب اسلامی و حتی فراتر از آن، ادیان الهی باید با یکدیگر وحدت داشته و با هم همکاری‌های نزدیکی داشته باشند. هنگامی که در بیروت به سر می‌برد، کانونی را در آن شهر به نام «جمعیه التقریب بین الادیان و المذاهب» ایجاد کرد که عده زیادی از علما و ادبا در آن شرکت می‌کردند و

۱. مصاحبه آیت الله خامنه‌ای با روزنامه جمهوری اسلامی در تاریخ ۳۰ خرداد ۱۳۶۰.

۲. جمعی از نویسندگان مجله حوزه، ص ۳۵-۳۷.

مسیحیان نیز به این مجالس می آمدند. وی در این کانون درباره وحدت ادیان الهی سخن می گفت و عقیده داشت که پیروان سه دین بزرگ الهی (اسلام، مسیحیت و یهودیت) باید با هم برادر باشند. این مجالس تاثیر خود را گذاشت؛ به طوری که اسحاق تیلور کشیش کلیسای انگلیس به این جمعیت پیوست.^۱

- وحدت اسلامی در اندیشه حسن البناء: حسن البناء در سال ۱۹۰۶م، در مصر چشم به جهان گشود و در خانواده ای مذهبی پرورش یافت. وی در شانزده سالگی به قاهره رفت تا در دارالعلوم که مؤسس آن محمد عبده بود تحصیل کند. او در سال ۱۹۲۷م، معلم دولتی شهر اسماعیلیه شد و در مارس ۱۹۲۸م، جمعیت اخوان المسلمین را با شش عضو طرفدار و شاگردان محلی تشکیل داد. وی در کنار علمای برجسته ای بود که «دارالتقريب بين المذاهب الاسلاميه» را تاسیس کردند.^۲ اهداف این دارالتقريب عبارت بود از: ۱. کوشش در تحقق زمینه های مناسب وحدت و همبستگی میان مذاهب گوناگون اسلامی. ۲. نشر و ترویج عقاید و احکام و قوانین کلی اسلامی به زبان های مختلف. ۳. کوشش در حل اختلاف ها و درگیری های ملی یا طایفه ای مسلمانان و تحقق تقريب و همبستگی میان آنها.

به نظر البنّا بين جوامع موجود اسلامی و اسلام واقعی فاصله ای افتاده بود که عقب ماندگی مسلمانان را موجب شده بود. به همین دلیل، او در صدد احیای اسلام بود تا نه تنها مسلمانان را از چنگ جهانخواران رهایی بخشد بلکه انسانیت را نیز زنده کند. او معتقد بود که به جای فلسفه و مادی گری اروپا، این فرهنگ و تمدن اسلام است که باید پذیرفته شود. او همچنین درباره عرب گرایی بر این

۱. «ال» سید یوسف، الامام محمد عبده رائد الاجتهاد و التجديد في العصر الحديث، صص ۲۰۶ و ۲۰۷؛ حسینی، شیخ محمد عبده: مصلح بزرگ مصر، ص ۷۷.

۲. حسینی، اخوان المسلمین: بزرگترین جنبش اسلامی معاصر، ص ۳۱؛ بنّا، خاطرات زندگی حسن البنّا، صص ۹۸-۱۰۰.

عقیده بود که اسلام هیچگونه مرز جغرافیایی، یا اختلاف نژادی یا شهروندی را یک ملت و کشورهای مسلمان را تنها یک کشور می‌دانت.^۱

- وحدت اسلامی در اندیشه شیخ محمود شلتوت: شیخ محمود شلتوت در سال ۱۳۱۰ه، در خانواده‌ای ادیب دیده در مصر متولد شد. او در سن ۲۵ سالگی موفق به کسب عالی‌ترین مدرک رسمی از دانشکده اسکندریه شد و دانشجوی نمونه دانشکده معرفی شد. او در سال ۱۳۶۰ه، به عنوان استاد در دانشگاه الازهر مشغول به تدریس شد. از استادان شلتوت، می‌توان به عبدالمجید سلیم نام برد که او یکی از بنیانگذاران جماعت تقریب مذاهب اسلامی و از فعال‌ترین اعضای آن جمعیت بود.^۲ شلتوت در سال ۱۳۷۹ه، به عنوان قائم مقام دانشگاه الازهر انتخاب شد. سپس در سال ۱۳۸۳ه، از طرف ریاست جمهوری وقت مصر در مقام رئیس دانشگاه الازهر انتخاب شد. از مهم‌ترین برنامه‌های او در دانشگاه الازهر، دوری از تعصبات فرقه‌ای و مذهبی بود. هنگامی که خبرنگار از وی پرسید: وظیفه و هدف دانشگاه الازهر در دوره جدید چیست؟ شیخ محمود شلتوت پاسخ داد: مهم‌ترین هدف اساسی در برنامه من عبارت است از پیکار با تعصبات، و تحقیق و بررسی علوم دینی در محیطی پر از صفا و برادری، بحث در یافتن بهترین راهی که بتوان به تحکیم روابط دین و ایمان خدمت کرد و پیروی از دلیل قوی از هر افقی که بدرخشد. اگر مسلمانان به این مطالب جامه عمل بپوشانند، نیروی بس بزرگ تشکیل می‌دهند که می‌توانند با فراغت و آسودگی به بالا بردن شأن و منزلت خود بپردازند و از بار مشکلات گذشته که مولود تعصب بود، رهایی یابند، و در جهان، همچون یک روح در پیکرهای مختلف درآیند.^۳ از مهم‌ترین کارهای

۱. دایره المعارف جهان اسلام آکسفورد، ذیل ماده.

۲. بی‌آزار شیرازی، شیخ محمود شلتوت طلایه دار تقریب، ص ۲۴.

۳. بی‌آزار شیرازی، شیخ محمود شلتوت طلایه دار تقریب، ص ۳۵۵؛ جمهوری اسلامی، ۱۹/۱۰/۱۳۷۹، ویژه نامه، ص ۱۰.

او تدریس فقه شیعه جعفری در کنار سایر مذاهب اهل سنت بود. همینطور در دوران ریاست الازهر، وی برگزاری مراسم عزاداری در روز عاشورا را در صحن دانشگاه الازهر برگزار کرد.^۱

بی شک شیخ محمود شلتوت از معدود عالمانی بود که به وحدت اسلامی اهتمام ویژه داشت. به اعتقاد وی، یکی از مهم‌ترین مسائل در شکل‌گیری وحدت، دستیابی به نقطه اشتراکی است که همه مذاهب بر آن اتفاق داشته باشند. نقطه مشترک میان تمام مذاهب اسلامی قرآن است. شلتوت در این باره می‌گوید: اسلام مردم را به وحدت فرا خوانده و محوری را که مسلمانان باید به آن تمسک جویند و گرداگرد آن جمع آیند، اعتصام به حبل الله قرار داده است. این مطلب در بسیاری از آیات قرآن حکیم آمده. رساترین آن در قول خداوند متعال در سوره آل عمران است «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»^۲. خداوند از مطلق تفرقه نهی کرده است که شامل تفرقه به سبب تعصب نیز می‌شود. حدیث صحیحی می‌گوید: «لا عصبیه فی الاسلام»؛ در دین اسلام تعصب وجود ندارد.^۳

نقش شلتوت در دارالتقرب

«جماعت التقرب بین المذاهب الاسلامیه» در سال ۱۳۶۶ه، در کشور مصر با هدف تقرب بین مذاهب اسلامی تأسیس شد. مؤسسان این مجموعه عبارتند از علامه محمدتقی قمی، شیخ محمود شلتوت، شیخ محمد مصطفی مراغی، مصطفی عبدالرزاق، عبدالمجید سلیم. از جمله علمای شیعه که به این هیئت پیوستند می‌توان علاوه بر محمدتقی قمی، از آیت الله آقای شیخ محمدحسین کاشف الغطاء، آقای سید هبه الدین شهرستانی و آقای سید عبدالحسین شرف الدین نام برد.

۱. روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۴/۱۴/۱۳، ویژه نامه، ص ۱۴.

۲. آل عمران، آیه ۱۰۳.

۳. روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۷۹/۱۰/۱۹، ویژه نامه، ص ۹.

این مجمع قانونی را که مشتمل بر شانزده ماده هست منعقد کردند. در این قانون اشاره بر مقاصد این هیئت می‌کند که هدفشان ایجاد وحدت بین مذاهب مختلفه اسلامی، نشر مبادی عالیه اسلام به زبان‌های مختلف، برطرف کردن مناقشات بین ملت‌ها یا طائفه‌های اسلامی و ... است.^۱

این مجمع، مجله‌ای را ایجاد کرد به نام «رساله الاسلام» که در این مجله افکار تقریبی بین مسلمین (مثل محوریت توحید، تفسیر قرآن، معاد، نبوت، بحث اخلاق و...) و از نوشته‌های بزرگان علماء شیعه و اهل سنت در آن مجله استفاده می‌کردند. نخستین شماره از این مجله در سال ۱۳۶۸ه، انتشار داده شد و بعداً انتشارات این مجله حدوداً ۶۰ بار چاپ شد.^۲

یکی از اقدام‌هایی که شلتوت در راه وحدت مسلمانان انجام داد، ارتباط مستمر با عالمان دیگر مذاهب به ویژه عالمان شیعه است. او به عالمان شیعه به خصوص حضرت آیت الله بروجردی (ره) ارادت داشت و بارها او را مورد تکریم و احترام قرار داد. برای نمونه، هنگامی که با خبر شد محمدتقی قمی قصد دارد به ایران سفر کند، نامه‌ای حاوی ابراز ارادت به آیت الله بروجردی نگاشت و بشارت می‌دهد که گام‌های آیت الله بروجردی در راه پیوند مذاهب اسلامی، بسیار موثر و راهگشا است.^۳ سرانجام این شخصیت بزرگ اسلام در سال ۱۳۸۳ه، به دیار باقی شتافت.

- وحدت اسلامی در اندیشه آیت الله سید حسین بروجردی: سید حسین بروجردی در سال ۱۲۹۲ه، در بروجرد متولد شدند. ایشان در سال ۱۳۱۰ه، وارد حوزه علمیه اصفهان شد. سپس در سال ۱۳۱۹ه، عازم نجف اشرف شد و حدود

۱. کتابچه جماعه تقریب بین المذاهب الاسلامیه.

۲. آذر شب، پیشینه تقریب، ص ۹.

۳. بی‌آزار شیرازی، شیخ محمود شلتوت طلایه دار تقریب، ص ۳۱۶.

نه سال در آن جا در محضر بزرگانی همچون آخوند خراسانی، سید محمدکاظم یزدی مشغول به تحصیل شدند.^۱

بر اثر مطالعات دقیق، ایشان در زمینه‌های مختلف به این باور رسیدند که باید در برخورد با اهل سنت با دیدگاه جدید نگاه کرد و می‌فرمودند: «مسئله خلافت، امروز مورد نیاز مسلمانان نیست که ما با هم دعوا کنیم، هر که بود، امروز چه نتیجه به حال مسلمانان دارد؟ آنچه که امروز به حال مسلمانان مفید است، این است که بدانند احکام را باید از چه مأخذی اخذ کنند».^۲ اعتقاد آیت الله بروجردی بر این بود که سامان بخشیدن به موضوع وحدت میان مذاهب از وظایف حیاتی هر عالم شیعی است و باید در تحقق آن کوشید. حتی معروف است که در روزهای آخر عمر پر برکت خویش، گاهی به حالت اغما فرو می‌رفت و چون از آن حال خارج می‌شد، درباره این موضوع می‌پرسید: آقای شیخ محمد تقی به مصر رفت یا خیر؟^۳

هر چند آیت الله بروجردی از مؤسسان دارالتقريب بين المذاهب الاسلاميه نبودند، اما ایشان از ابتدای فعالیت این مرکز به حمایت جدی از آن برخاست و حتی از کمک مالی به آن دریغ نورزید. افزون بر ارتباط مکاتبه‌ای با شیخ الازهر، عبدالمجید سلیم و بعد از او با شیخ محمود شلتوت، رابطه جهان تشیع را با دنیای اسلام هر چه مستحکم‌تر ساخت و بسیاری از سوء تفاهم‌ها و بدبینی‌ها را به دوستی و محبت تبدیل کرد.^۴

۱. مجله حوزه، شماره ۴۳ و ۴۴، ص ۳۱۴.

۲. دوانی، نهضت روحانیون ایران، صص ۱۵ و ۲۲۳.

۳. احمدی و دیگران، چشم و چراغ مرجعیت، صص ۱۷۱ و ۲۲۳.

۴. واعظ زاده خراسانی، زندگی آیت الله العظمی بروجردی و مکتب فقهی، اصولی، حدیثی و رجالی وی، صص ۳۶۹ و ۳۷۰.

- وحدت اسلامی در اندیشه شیخ محمدتقی قمی: محمدتقی قمی در سال ۱۲۸۹ ش، در شهر مقدس قم در خانواده‌ای از اهل علم و دانش به دنیا آمد. وی پس از دوره دبیرستان، به مدرسه عالی ادبیات راه یافت و در همان سال‌ها، به تحصیل علوم دینی نیز مشغول شد. او در این مدت توانسته بود زبان‌های عربی و فرانسوی و انگلیسی را نیز فرا گیرد. ایشان به منظور تقریب مذاهب و اتحاد فرهنگی بین مسلمانان، در سن ۲۷ سالگی عازم مصر شد.^۱ ایشان برای آغاز فعالیت خود، کشور مصر را برگزید که به چند جهت حائز اهمیت بود و مهمترین آن برخورداری از مرکز اسلامی در جهان بود به نام دانشگاه الازهر و از آنجا که ایشان به خوبی به زبان عربی نتوانست صحبت کند، به لبنان مسافرت کرد تا به تقویت مکالمه عربی پردازد. سپس بعد از کامل کردن مکالمه زبان عربی در سال ۱۹۳۸م، دوباره به مصر بازگشتند و ابتدا با رئیس الازهر دیدار کردند و در مورد اندیشه تقریب میان مذاهب اسلامی صحبت کردند.

تلاش‌های تقریبی شیخ محمدتقی قمی: ۱. تدریس فقه مقارن در دانشگاه الازهر، تغییر برخی از قوانین کشور مصر بر طبق مذهب شیعه، انتشار کتب فقهی مختصر النافع و تفسیر مجمع البیان با مقدمه‌های از شیخ الازهر. ۲. سخنرانی در مجلس ویژه‌ای با حضور شخصیت‌های سیاسی و فرهنگی شهر مقدس مشهد، پیرامون تقریب مذاهب اسلامی. ۳. ارتباط و نامه نگاری با بزرگان شیعه، مانند امام خمینی و آیت الله العظمی بروجردی (رحمهما الله) در پیرامون وحدت و انسجام مسلمانان. ۴. اقدام مهم تاریخی در تاسیس دارالتقریب بین المذاهب اسلامی، در سال ۱۳۶۰ه، به همراه آقایان: شیخ محمود شلتوت، شیخ محمدمصطفی مراغب و... ۵. انتشار مجله «رساله الاسلام» که مطالب آن عموماً

۱. امیردهی، فصلنامه اندیشه تقریب: علامه شیخ محمدتقی قمی؛ همزیست دارالتقریب، ص ۱۱۱.

مربوط به تقریب مذاهب اسلامی بود. ۶. نامه نگاری و روابطی صمیمانه با شیوخ وقت الازهر، خصوصاً شیخ محمود شلتوت.

در ادامه این تلاش‌ها، می‌توان به اندیشه شیخ محمدتقی قمی اشاره نمود که برای پیشرفت امت مسلمانان تلاش بسیار نمود. ایشان معتقد بود اگر درست به ریشه نام دو مذهب شیعه و سنی توجه کنیم، تمام مسلمانان را شیعه می‌یابیم، زیرا همگی دوستدار خاندان پیغمبرند و همگی را نیز اهل سنت می‌یابیم زیرا کلیه مسلمانان، هر سنت و دستوری (را که) از طریق مطمئنی از پیغمبر گرامی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وارد شده باشد، لازم الاجرا می‌دانند. بنابراین ما همگی سنی، شیعه، قرآنی و محمدی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌باشیم.^۱ سرانجام آن عالم مجاهد فی تقریب، در سال ۱۳۶۹ش درگذشت و بنابر وصیتشان در امامزاده عبدالله عَلَيْهِ السَّلَام در تهران به خاک سپرده شد.

- وحدت اسلامی در اندیشه مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، مجموعه‌ای است متشکل از ده‌ها تن از علمای مذاهب اسلامی، از کشورهای مختلف جهان که به عنوان یکی از مراکز مهم منادی تقریب و وحدت در جهان اسلام شناخته شده و زمینه‌ساز تعامل سازنده میان مذاهب مختلف اسلامی می‌باشد. این مجمع در سال ۱۳۶۹ش، با هدف تلاش برای آشتی دادن مذاهب مختلف اسلامی و ایجاد تقریب بین دیدگاه‌های آنان توسط حضرت آیت الله العظمی سید علی خامنه‌ای (حفظه الله) در تهران تاسیس شد. این مجمع عهده‌دار تلاش‌های تقریب در جهان اسلام است و همه ساله با شرکت اندیشمندان اسلامی، در ایران یا دیگر کشورهای اسلامی همایش‌های وحدت برگزار می‌کند.^۲ از افراد اصلی این مجمع می‌توان به این افراد اشاره کرد: آیت الله محسن اراکی (دبیر کل مجمع)، آیت الله محمدعلی

۱. ر. ک: فصلنامه علمی تخصصی جبل‌المتین، مقاله «آشنایی با پیشگامان بیداری اسلامی» (۹)؛ علامه شیخ محمد تقی قمی، مقاله ۱۲، تابستان ۱۳۹۳، صص ۱۷۲-۱۶۳.

۲. معاونت فرهنگی مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، اهداف، ساختار و ... (۱۳۸۹)، صفحات ۴۳ تا ۴۶.

تقریب در اندیشه سنت و دانشمندان اسلامی

تسخیری (مشاور عالی مقام معظم رهبری در امور جهان اسلام)، دکتر عبدالکریم
بی‌آزار شیرازی (نایب رئیس شورای عالی مجمع).

۴۷

پیشروان

نتیجه‌گیری

۱. پژوهش حاضر به منظور بررسی اندیشه‌های وحدت در دیدگاه‌های سنت و اندیشمندان اسلامی صورت گرفت که در نهایت همه این اندیشه‌ها یک رویکرد را دنبال می‌کرد و آن باور داشتن به مفهوم و واقعیت امت واحده بین مسلمین بود.

۲. تفرقه بین مسلمین و همچنین تعصبات بدون منطق، سبب اختلافاتی در جامعه اسلامی بود که این امر سبب گشت اندیشمندان اسلامی در تحقق تقریب و وحدت بین جامعه اسلامی تلاش‌های کرده و وحدت را به جامعه اسلامی بازگردانند.

۳. از ثمره این تلاش‌ها و اقدامات اندیشمندان اسلامی می‌توان به دارالتقریب‌های که ایجاد شد و هم اکنون وجود دارد اشاره کرد که رویکرد تقریبی و وحدت‌گرایی را در بین امت اسلامی در پیش رو دارد.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
نهج البلاغه.
۱. آذر شب، محمدعلی، (۱۳۷۹ش)، ملف التقرب. طهران: المجمع العالمی للتقرب بین المذاهب الاسلامیه.
۲. _____، (۱۳۸۴ش)، پیشینه تقریب. نشر مجمع جهانی تقریب بین مذاهب اسلامی، چاپ اول.
۳. آقا نوری، علی، (۱۳۸۷ش)، امامان شیعه و وحدت اسلامی. قم: انتشارات ادیان و مذاهب.
۴. ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم، (بی تا)، لسان العرب. بیروت: دار صادر، چاپ اول.
۵. احمدی، مجتبی و دیگران، (۱۳۷۹ش)، چشم و چراغ مرجعیت، مصاحبه‌های ویژه مجله حوزه با شاگردان آیت الله بروجردی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی مرکز انتشارات.
۶. اسد آبادی، سید جمال الدین، (۱۳۷۹ش)، العروه الوثقی، ج ۱. چاپ ۲. قم: کلبه شروق.
۷. <حال> سید یوسف، (۱۳۸۶ش)، الامام محمد عبده رائد الاجتهاد و التجدید فی العصر الحدیث. بی جا: مکتبه الاسره.
۸. امیردهی، ع.ر، (۱۳۸۷ش)، فصلنامه اندیشه تقریب: علامه شیخ محمدتقی قمی؛ همزیست دارالتقرب. تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، سال چهارم، ش ۱۶.
۹. بنا، حسن، (۱۳۶۸ش)، خاطرات زندگی حسن البنا، ترجمه ایرج کرمانی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۰. بی آزار شیرازی، عبد الکریم، (۱۳۷۹ش)، شیخ محمود شلتوت طلایه دار تقریب. ناشر: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، معاونت فرهنگی.
۱۱. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، انصاریان، قم، ۱۳۸۳.
۱۲. تسخیری، محمدعلی، (۱۳۸۴ش)، حکومت اسلامی، شماره ۳۷.
۱۳. تقریب بین مذاهب اسلامی، ویژه نامه چهارمین کنفرانس وحدت اسلامی، مهر ماه ۱۳۶۹ش.

۱۴. جمعی از نویسندگان مجله حوزه، (۱۳۷۵ش)، سید جمال، جمال حوزه‌ها. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مرکز انتشارات.
۱۵. جمهوری اسلامی، ۱۳۷۹/۱۰/۱۹، ویژه نامه، صص ۹ و ۱۰.
۱۶. حسینی، اسحاق موسی، (۱۳۷۵ش)، اخوان المسلمین: بزرگترین جنبش اسلامی معاصر، ترجمه هادی خسرو شاهی. تهران.
۱۷. حسینی، مصطفی، (۱۳۵۷ش)، شیخ محمد عبده: مصلح بزرگ مصر. تهران: شرکت انتشارات قلم.
۱۸. خسروشاهی، سیدهادی، (۱۳۷۹ش)، نامه‌ها و اسناد سیاسی سید جمال الدین اسدآبادی. قم: کلبه شروق.
۱۹. دوانی، علی، (۱۳۷۷ش)، نهضت روحانیون ایران. جلد ۲. قم: بنیاد فرهنگی امام رضا علیه اسلام.
۲۰. روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۴/۱۴/۱۳، ویژه نامه، صص ۹ و ۱۴.
۲۱. رئیس کرمی، سیدعلی، (۱۳۸۲ش)، سید جمال الدین اسدآبادی، همبستگی جهان اسلام. زاهدان: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان.
۲۲. طباطبائی، سید محمد محیط، (۱۳۸۰ش)، نقش سید جمال الدین اسدآبادی در بیداری مشرق زمین. قم: کلبه شروق.
۲۳. طباطبائی، محمدحسین، (۱۳۶۷ش)، میزان، ترجمه ناصر مکارم شیرازی ... [و دیگران]، بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی، تهران، رجاء.
۲۴. عاملی، حرّ، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البيت، قم، بی تا.
۲۵. عرفه، شیخ محمد، (۱۳۶۷ش)، مسلمانان چگونه وحدت و همیاری خود را باز می یابند؟، ترجمه م. اسوار پور. دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم.
۲۶. فخلعی، محمدتقی، (۱۳۸۷ش)، آشنایی با تقریب مذاهب اسلامی. تهران: نشر مشعر، چاپ ۱.
۲۷. کتابچه: جماعه التقریب بین المذاهب الاسلامیه. المرکز العام_ دار التقریب/ الزمالک. القاهره: شرکه استاندرد للطباعه.
۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب، (۵۱۴۰۷ه)، الکافی، دار الکتب الإسلامیه، تهران، ج ۴.
۲۹. متقی، علی بن حسام الدین، (۵۱۴۰۱ه)، کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال، مؤسسه الرساله، ج ۵، بیروت- لبنان.
۳۰. مجله حوزه، شماره ۴۳ و ۴۴.
۳۱. مدرسی چهاردهی، مرتضی، (۱۳۸۹ش)، سید جمال الدین و اندیشه‌های او. تهران: امیرکبیر.

تقریب در اندیشه سنت و دانشمندان اسلامی

۳۲. مسائلی، مهدی، (۱۳۸۹ش)، پیشوایان شیعه، پیشگامان وحدت. مشهد: سپیده باوران.
۳۳. مصاحبه‌های هفت آسمان، (۱۳۹۰ش)، گفتمان ادیان. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
۳۴. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۵ش)، نهضت‌های اسلامی در صد سال اخیر. قم: صدرا.
۳۵. مطهری، مرتضی، (۱۳۹۰ش)، مجموعه آثار، ج ۲۴. تهران: صدرا.
۳۶. معاونت فرهنگی مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، اهداف، ساختار و فعالیت‌های مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، (۱۳۸۹). تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ ششم.
۳۷. معز الدین، محمد سعید، (۱۳۷۴ش)، آوای وحدت. تهران: مجمع جهانی تقریب بین مذاهب اسلامی، چاپ اول.
۳۸. موثقی، سید احمد، (۱۳۷۰ش)، استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، ج ۱. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۳۹. میر آقایی، سید جلال، (۱۳۸۶ش)، تعدد مذاهب از دیدگاه فقها و اندیشمندان مسلمان. تهران: مجمع جهانی تقریب بین مذاهب اسلامی، معاونت فرهنگی.
۴۰. واعظ زاده خراسانی، محمد، (۱۳۷۶ش)، زندگی آیت الله العظمی بروجردی و مکتب فقهی، اصولی، حدیثی و رجالی وی. تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
۴۱. واعظ زاده خراسانی، محمد، (۱۳۷۹ش)، زندگی آیت الله العظمی بروجردی و مکتب فقهی، اصولی، حدیثی و رجالی وی. تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.

